№ 221 Նոյեմբերի 26 (Դեկտեմբերի 8) 1881 Նոյեմբերի 26 (Դեկտեմբերի 8) № 221

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՄՇԱԿ

Տարեկան գինը 10 րուբլի, կէս տարվանը 6 րուբլի։
Առանձին համարները 5 կոպէկով։

Թիֆլիսում գրվում են միմիայն խմբագրատան մէջ։

Օտարաքաղաքացիք դիմում են ուղղակի
Тифлисъ. Редакція «Мшакъ»

Խմբագրատունը բաց է առաւօտեան 10—2 ժամ
(Բացի կիրակի եւ տօն օրերից)

Յայտարարութիւն ընդունվում է ամեն լեզուով։

Յայտարարութիւնների համար վճարում են իւրաքանչիւր բառին 2 կոպէկ։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

„ՄՇԱԿ“

ԱՄԵՆՕՐԵԱՅ ԼՐԱԳԻՐԸ

ԵԿՈՂ 1882 ԹՈՒԻՆ

(ՏԱՍՆ ԵՒ ՄԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

Կը հրատարակվի նոյն դիրքով և նոյն պրօգրամմայով։

ՊՐՕԳՐԱՄԱ. I. Տէրութեան կարգադրութիւններ, II. Առաջնորդող յօդուածներ, III. Ներքին տեսութիւն, IV. Արտաքին տեսութիւն, V. Խառն լուրեր, VI. Հեռագիրներ, VII. Ֆելիետօն կամ Բանասիրական, VIII. Յայտարարութիւններ։

ԼՐԱԳՐԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆԸ, 10 րուբլի է, կէս տարվան 6 ր., իւրաքանչիւր ամսին 1 րուբլի։ Հատով համարները 5 կոպէկ։

Գրվել կարելի է խմբագրութեան մէջ հետեւեալ հասցէով. Тифлисъ, редакція «Мшакъ».

Խմբագիր-հրատարակող ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայոց օրգանները Եւրոպայում— ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ՝ Նամակ Մոսկվայից՝ Ներքին լուրեր։—ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ՝ Թիւրքիայի ժամանակակից դրութիւնը։ — ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ։ — ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ՝ Նամակ Ս. Պետերբուրգից։

ՀԱՅՈՑ ՕՐԳԱՆՆԵՐԸ ԵՒՐՈՊԱՅՈՒՄ

Շատերը եւրոպացիներից պարապել են Հայոց լեզուով, Հայոց գրականութեամբ, մեր լեզուի քերականութեամբ, նրա լեզուագիտական ձեւերով, բաղդատել են Հայոց հին լեզուն եւրոպական ճիւղերին պատկանող միւս լեզուների հետ, վերջապէս շատերը եւրոպացի գիտնականներից պարապել են Հայոց պատմութեամբ, Հայ ազգի անցեալով։ Պատահել է նոյնպէս որ եւրոպացի ճանապարհորդները նկարագրել են իրանց գրուածներում Հայի ներկայ դրութիւնը, գովել են Հայի ցեղական յատկութիւնները։

Բայց առաջին անգամն է պատահում որ եւրոպական մի երկրում, այն էլ մեծ պետութիւններից մինի մայրաքաղաքում, հիմնվէր մի օրգան եւրոպական լեզուով, որ յանձն առնէր պաշտպան հանդիսանալ Հայ ազգի ինտերեսների։

Այդ նոր և մեզ համար անսովոր քայլը, առաջին անգամ արել է „Journal d'Orient“ լրագրի խմբագիրը։ Շատ ունի, թէ շատ չունի պ. Սալլ, որ առաջին անգամ արել է այդ քայլը և աջողութեամբ առաջ է տանում իր ձեռնարկած գործը,—դա ուրիշ խնդիր է։ Բայց անհերքելի մի փաստ է, որ „Journal d'Orient“ լրագրի խմբագիրը առաջին եւրոպացին եղաւ, որ քաջութիւն ունեցաւ անել այն, ինչ որ արաւ։

Կը գայ մի ժամանակ, երբ պ. Սալլի անունը Հայոց ազգի ապագայ սերունդներից կը յիշվի նոյն յարգանքով, նոյն երախտագիտական զգացմունքով, որով յիշվում են մեզանում Դիւլօրիէի, Լանգլուայի, Պետերմանի, Միւլլէրի անունները, որոնք բարձրացրին Հայոց անունը Եւրոպայի առջև։ Սրանք յարգել են տուել եւրոպացուն Հայոց անցեալը, իսկ „Ժուրնալ դ'Օրիան“ լրագրի խմբագիրը յարգել կը տայ Հայոց ներկան։

Մենք չենք հերքում որ այսօր կամ վաղ կարող է հիմնվել Եւրոպայում Վիէննայի Ֆրանսիական լրագրից էլ մի լաւ լրագիր, որ յանձն կառնի Հայոց դատը պաշտպանելու. Աստուած տա՛յ, որ այդ պատահի։ Քանի շատ լինեն Հայոց խնդիրը պաշտպանող եւրոպական օրգաններ, այնքան լաւ։ Բայց սկզբնական պատիւը դարձեալ կը պատկանի պ. Սալլին։

Ինչ ուզում են ասեն կրքից և նախանձից կուրացած մարդիկ, Հայերը երբէք չեն ունեցել Եւրոպայում իրանց օրգան. իսկ այժմ առաջին անգամ ունեն և այդ բանով պարտական են մի անձնուէր և քաջ օտարազգի երիտասարդին։

Իսկ այժմ, ճշմարիտ է յայտնվում են հետզհետէ և ուրիշները։ Նախ „Justice“ փարիզի թերթը յայտնեց որ կամենում է դառնալ Հայոց օրգան, յետոյ յայտնվեցաւ որ թէև ինքն այլ ևս չէ յանձն առնում այդ պաշտօնը, բայց Ֆրանսիական մայրաքաղաքի մի այլ թերթ, „Union Républicaine“ յօժար է յանձն առնել այդ պաշտօնը։ Վերջապէս յունվարից հիմնվում է Լոնդոնում կէս Ֆրանսիական և կէս անգլիական մի թերթ „Gazette Orientale“ վերնագրով, որ նոյնպէս յանձն է առնում Հայոց դատը պաշտպանելու։

Մենք կրկնում ենք. որքան շատ, այնքան լաւ. և պատրաստ ենք մեր կարողութեան չափ երեքին էլ օգնելու, եթէ Հայոց հասարակութիւնը արձագանք կը տայ մեր հրաւէրին, բայց դարձեալ ասում ենք թէ սկզբնական պատիւը այդ գործի մէջ պատկանում է Վիէննայի թերթին, որ կարճ ժամանակում մատուցել է արդէն շօշափելի և անգնահատելի ծառայութիւնները իր պաշտպանած գործին։

Վերջապէս թող Թիւրքաց, մանաւանդ Կ. Պօլսի Հայերը արթնանան իրանց խոր քնից։ Նրանք իրանց առջև ունեն երեք օրգաններ, որոնց կարող են նիւթապէս օգնել՝ Վիէննայի „Journal d'Orient“ թերթը, փարիզի „Union Républicaine“ լրագիրը և Լոնդոնի „Gazette Orientale“ շաբաթաթերթը։ Թող ընտրեն Հայերը իրանց ուզած թերթը, կամ թող երեքին էլ օգնեն, այդ նրանց գործն է,—եթէ կամենում են օգտվել Եւրոպայի ծառայութենից և եթէ իրանք մեռած չեն։

Մենք մեր կողմից, մեր կարողութեան չափ, կատարեցինք մեր պարտաւորութիւնը և պատրաստ ենք դարձեալ շարունակել

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆԱՄԱԿ Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻՑ

Նոյեմբերի 18

Շարունակում ենք Ք. Պ. Պատկանեանի երկասիրութեան՝ վանի արձանագրութիւնները և նրանց նշանակութիւնը առաջաւոր Ասիայի պատմութեան համար՝ բովանդակութիւնը քննել *)։

Հայաստանի հնագոյն պատմութիւնը, այսինքն այն պատմութիւնը՝ որ VIII—VII դարերից առաջ է ընթացած՝ մեզ բոլորովին անյայտ է. ոչ իրանք հայերը և ոչ սրանց դրացիները չեն պահել ոչ մի ասացուած այդ դարեթների պատմութեան վերաբերմամբ։ Վերջին ժամանակներում Ասորեստանեայց և Պարսից արձանագրութիւնների վերծանութեանց ենք միայն պարտական, որ փոքր ինչ ծանօթացել ենք այն եղելութեանց հետ, որք տեղ են ունեցել Հայաստանում X—V դարեմիջոցում Քրիստոսից առաջ։ Բայց որ կարողանանք գնահատել սեպագրական վերծանութեան ցոյց տուած ծառայութիւնը պատմութեանը, հարկաւոր է նախ և առաջ գըտնել թէ ինչ դրութեան մէջն էր Հայաստանի հին պատմութիւնը մինչև Նորագոյն ժամանակներս և որ աստիճան կարելի է հաւատ ընծայել այն ասացուածներին, որոնց Հայաստանի պատմութեան փոխարէն էին ցոյց տալի...

Մտ բերելով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, մենք կարող ենք համարձակ պնդել, որ նա բնակեցրած էր ամենահնաւոր ժամանակներում։ Հին աշխարհի բարեկրթեալ ազգերի կենտրօնում գտնվելով, Հայաստանը ներկայացնում էր այն վայրը, որտեղ կատարվում էին մինչև նորագոյն ժամանակը արեմտքի ունեցած ամենայն ընդհարութիւնքը արևելքի հետ։ Սակայն Հայաստանը, որպէս մի թագաւորութիւն չէ ունեցել մի նշանաւոր դեր մարդկութեան պատմութեան մէջ, և նրա անունը եղել է ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ մի աշխարհի անուն, որտեղ վճռում էին իրանց վէճերը նրա հզօր դրացիները՝ ասորեստանցիներ, մարաց ազգեր, պարսիկներ, յոյներ, հռոմայեցիներ, պարթեններ, արաբներ, Թիւրքիայի ցեղեր, մոնղոլներ, տաճիկներ, օսմանցիներ, ռուսեր... չը նայելով Հայաստանի թէ աշխարհագրական յաջողակ դիրքին, թէ նրա բնութեան հարստութեանը, նա, որքան յայտնի է, չէ եղել կրթված ազգի հայրենիք և նրա բնակիչները չեն եղել երբէք աշխարհակալներ, գոնեա չեն հանդիսացել երկար ժամանակ որպէս մի բոլորովին անկախ ազգ։ Այս երևոյթի պատճառը մեկնել դրացիների կենցաղակրթական զօրութեան գերազանցութեամբ — այդ այնքան հիմնաւոր ենթադրութիւն չի լինի... Բայց ինչու Հայաստանի բնակիչները չը կարողացան իրանցից կազմել մի հզօր քաղաքական մարմին, որի տեղ՝ ընդհակառակն՝ տեսնում ենք նրանց իրանց զօրաւոր դրացիների մշտական կախման ներքոյ և օտար ազգերից ստորադրեալ։ Թէև այս խնդրի լուծումն չէ վերաբերում մեր յօդուածին, բայց այնու ամենայնիւ կաւելցնենք թէ, ասում է պ. Պատկանեանը,—ոչ նրա բնակիչների արիութեան և ոչ քաջութեան կամ հայրենասիրութեան պակասութիւններն էին արգելք լինում ահաւոր երևալու իրանց դրացիների արտաքուստ և ծաղկած ի ներքուստ, այլ քաղաքական հասունութեան և այն սկզբունքների բացակայութիւնը, որոնք առաջ են բերում հաստատուն թագաւորութիւններ։ Ահա քսան և չորս դար է անցել այն ժամանակից, երբ հայերը իրանց անունով հանդէս են գալի պատմութիւնում, ամբողջ ազգից մնացել է մինչև անգամ հայրենիքում հին բնակիչների ցիր ու ցան եղած փշրանքը, բայց հայերը մնացել են այն, ինչ որ էին երբեմն՝ վատ տէրեր իրանց հարազատ հողին ու մտերիմ ծառաներ օտար ազգերին...

Կսենոփոնի և Մովսէս Խորենացու պահած աւանդութիւններից մենք տեսնում ենք, որ առաջին աքեմենեդեանների ժամանակներում Հայաստանի մէջ կային թագաւորներ։ Այս աւանդութիւններում մենք գտնում ենք Տիգրանի և նրա հօր յիշատակները, բայց թէ իշխանութիւնը անցաւ սրանց յաջորդներին, կամ աքեմենիդները գրկեցին Հայաստանը Հայկազեան հին թագաւորների տոհմից—մենք չը գիտենք։ Բիսուտունեան արձանագրից յայտնի է միայն, որ Դարեհ քանիցս անգամ իր զօրքերը հանում է պատերազմի դաշտը և միայն դաժան ճակատամարտերից յետոյ է կարողանում խորտակել հայերի կամակորութիւնը, բայց նոյն իսկ արձանագրում մենք մի որ և է հայոց թագաւորի անուն չենք գտնում, թէև Դարեհ, խօսելով իր պատերազմների վրա ուրիշ ազգերի հետ, ամեն անգամ անուանում է նրանց թագաւորների անունները։ Շատ հաւանական է, որ այն ժամանակ Հայկազեանց արքայական սերունդները կոտորված էին և չը կար մի այնպիսի առանձին նշանաւոր հայոց առաջնորդ *)... Մէկ անգամ միայն Հայաստանը միջոց է ունենում ժողովվելու մի հզօր իշխանութեան տակ. այդ՝ Պարթևաց ժամանակն էր, երբ Արշակունիք, համարեա թէ առանց պատերազմի ձեռք բերելով Հայաստանը, տուեցին նրան հարստութիւն, որը սկրեց մինչև 500 տարի։ Մինչև այս ժամանակը հայկական զանազան ցեղերը ապրում էին առանձնացած և ինքնագլուխ իշխանութիւններով։ Ակներև է, որ նոքա երկար ժամանակ հասկացողութիւն չեն ունեցել իրանց համարիչն ազգակից լինելը և անուանվում էին ոչ թէ մի համազգային անունով, այլ մասնաւոր ցեղերի կամ տեղերի անուններով։ Ազգային միութիւն ճանաչելը բաւական յապաղում է և գալիս է միայն այն ժամանակ, երբ որ զօրանում է կենտրօնական իշխանութիւնը, որ շաղկապում է ցեղերը, երբ ծագում է ընդհանուր գրականական կամ դիւանական լեզուն, երբ տարածվում է ընդհանուր կրօնը և երբ քաղաքական շահերը դառնում են հասարակաց շահ...

Խօսելով Հայաստանի հին պատմութեան վրա, հարկ է մեզ ծանօթանալ Մովսէս Խորենացու հետ, որը առաջինն է եղել, որ գրել է իր ազգի պատմութիւնը դիւցազնական ժամանակներից սկսած մինչև իր ժամանակները, այսինքն մինչև V դարը Քրիստոսից յետոյ։

Մենք բաց կը թողնենք այստեղ Խորենացու կենսագրութիւնը, որ անում է պ. Պատկանեանը, հիմնելով նոյն իսկ Խորենացու կողմնակի ցոյց տուած լուրերի վրա այս մասին, բաց ենք թողնում նոյնպէս «հայոց պատմութեան» ուրիշ աղբիւրների վրա արած խորհրդածութիւնները և կանգ ենք առնում Խորենացու գլխաւոր աղբիւրի, Մար-Աբասի և սրա գրքի վրա։

Խորենացին պատմում է՝ «Եւ ընկալեալ Արշակայ մեծի զգիրն ի ձեռաց Մար Աբաս Կատինայ, մեծաւ լրջմտութեամբ հրամայէ առաջի

*) «Մշակ» № 189.

*) Նոյն միտքը յայտնում է և Թովմաս Արծրունին։

գործը երեք լրագիրների համար էլ բաժանորդագրութիւնն ընդունելով։ Կամ եթէ հայոց հասարակութիւնը, ինչպէս արդէն ասացինք, մեր լրագրին, „Մշակին“, կը տայ երկու հազար բաժանորդ, այն ժամանակ մենք ինքներս մեր սեփական միջոցներով, կարողութեան չափ կօգնենք երեք լրագիրներին էլ, առանց նորից դիմելու հասարակութեանը։

Իսկ նրանք, որոնք մեր արածը, որքան էլ նա թոյլ լինէր, ոչինչ և կատարելապէս անօգուտ են համարում, իսկ իրանք այդ ուղղութեամբ ոչինչ չեն արել,— թող փորձեն մեզանից շատ անել։

Որովհետև „Justice“ լրագիրը արդէն հրաժարվել է հայոց վրա յօդուածներ տպելուց, մենք կը սպասենք ինչ տեսակ պահանջներ կանէ „Union Républicaine“ թերթը։ Իսկ Լոնդոնի „Արևելեան լրագրին“ մենք կաշխատենք անմիջապէս մի, թէև գուցէ աննշան, գումար հասցնելու։

Գ. Ա.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՄԱԿ ՄՕՍԿՎԱՅԻՑ

—

Նոյեմբերի 11-ին

«Մշակի» 197 համարում հրատարակված էր մի յօդուած «Ուսանողութիւն» վերնագրով և «Ա. Կ-եանց» ստորագրութեամբ, որի մէջ յօդուածագիրը աշխատում է, չը գիտեմ, թէ ինչ պատճառներից դրդված, չօշափել ամբողջ ուսանողութեան պատիւը։

Մի ամբողջ ուսանողութեան կեանքի, նրա ձգտումների և գաղափարների հետ ծանօթանալու համար, տարիներ են հարկաւոր։ Մինչև որ մարդը ինքն չապրէ այդ կեանքով, չը քաշէ նրա քաշած նեղութիւնները, նրա բոլոր զրկանքը, նրա կեանքի բոլոր անյարմարութիւնները և այլն, չէ կարող ոչ մի հասկացողութիւն ունենալ ուսանողութեան վրա։ Գտնում այժմ յօդուածագրի յօդուածի մի քանի նշանաւոր կէտերը հերքելուն, որով յոյս ունեմ միամտացնել ընթերցողին, որին Կ-եանցը մոլորեցրել է իր յօդուածով։

«Մենք ամենքս ուսանողութեան վրա խօսելիս, ասում է Կ-եանցը, սովորութիւն ենք արել մեզ կրկնել միշտ մի և նոյն ֆօրմուլան, թէ ուսանողութիւնն է մեր բոլոր յոյսը» և այլն։ Իսկ ես կասեմ, որ այն հասարակութիւնը, այն ժողովուրդը, որը բոլորովին չէ հետաքրքրվում իմանալ ուսանողի դրութիւնը, որը ոչինչ նշանակութիւն չէ տալիս այն տխուր երևոյթին, որ իր զաւակներից 3—4 ամենայն տարի զոհ են գնում հիւսիսային կլիմային, ենթարկելով իրանց կեանքը զանազան անյարմարութիւնների թէ կերակուրի կողմից, թէ տաք շորի, թէ սենեակի և վերջապէս չէ շտապում մի որ և իցէ միջոց գտնել այդ բոլոր անյարմարութիւնները վերացնելու, ասում եմ, այդ ժողովուրդը միթէ կարող է ասել, որ ուսանողութիւնն է մեր յոյսը և այլն։ Ես չեմ հասկանում, թէ ինչպէս է կարող մարդս մի որ և իցէ յոյս դնել մէկի վրա, քանի որ նա նրան չէ ճանաչում։ Հայ ժողովրդի ուսանողին չը ճանաչելը, չքաւոր ուսանողաց չօգնելը, մի բարեգործական այդ նպատակով ընկերութեան չը հիմնելը, նրա խորթութիւնը, նրա առանձնութիւնը, ուսանողութեան հետ ոչ մի յարաբերութիւն չունենալը (առաւել այս տեղի հայ հասարակութիւնը), այդ բոլորը անհերքելի փաստեր են։ Ո՞ւր են մեր Լեպեօշկինները, ո՞ւր են մեր ուսանողաց օգնող բարեգործական ընկերութիւնները։ Այսքան լալիս են, այսքան խնդրում են, բայց ո՞վ է լսողը։ Արդեօք գտնվեցաւ հէնց Մօսկվայի կամ Ս. Պետերբուրգի կրթեալ և լուսաւոր հայ հասարակութեան մէջ, որի թւում կան պրօֆեսօրներ, գիտնականներ, միլիօնատէր հարուստներ, մի ինիցիատոր, մի բարի մարդ, որ առաջարկէր մի բարեգործական ընկերութիւն հիմնել հէնց Մօսկվայի մէջ, չը նայած, որ նրանց աչքի առաջն է ամեն բանը, այսինքն ուսանողի կրած զրկանքը, նրա քաշած նեղութիւնները և վերջապէս ամեն օր երեւում է նրա գունատ, նիհար դէմքը, որը այսօր թէ վաղը մահ է խոստանում։ Չէ, ընթերցող, չեն եղել այդպիսի բարի մարդիկ։ Ուրեմն, այդպիսի հասարակութիւնն էլ իրաւունք չունի ոչինչ պահանջել ուսանողից և յոյս դնել ուսանողի վրա։

Բայց և այնպէս, չը նայած այն նեղութիւններին, որին ենթարկված է, համարեա, ամեն մի ուսանող, նա հասկանում է իր բարոյական պարտաւորութիւնը։ Ուսանողն է, որ վեր է առել իր վրա չքաւոր ընկերներին օգնելը և ոչ թէ ոչինչ չը տուող, բայց շատ պահանջող հասարակութիւնը։ Նա նոյնպէս կարողացածին չափ աշխատում է, պատրաստվում է օգտաւէտ լինել թէ իր սիրելի ազգին և թէ ամբողջ մարդկութեան ի հարկէ, խօսքս ընդհանրութեան վրա է և ոչ բացառութեան— семья не безъ урода.— Բայց թէ կան կամ եղել են անտարբեր և, ինչպէս Կ-եանցն է ասում, «ցիլինդրաւոր անպէտք պարոններ, որոնցով լի է Թիֆլիսը», այդ դեռ ես չէ ապացուցանում, որ այժմեան ուսանողութիւնն էլ այդպիսի հասարակական գործիչներ է խոստանում. պատճառ որ ինչ որ եղել է 5 տարի սրանից առաջ, այժմ այլ ես այն չէ։ Ահա ձեզ ապացոյց. թէ ինչ էինք մենք հայերս 10 տարի առաջ և ինչ ենք այժմ։ Կամ թէ, պ. Կ-եանց, միթէ կարելի է պահանջել ամեն մի ուսանողից, որ նա աւարտելուց հասարակական գործիչ դառնայ կամ թէ, ինչպէս դուք էք ասում «մեր վէրքերը դարմանող հմուտ բժիշկը»։ Բայց եթէ աւարտողը այդ ընդունակութիւնը չունէ։ Գուցէ Կ-եանցը այսպէս է հասկանում, որ ամեն մի մարդ հասարակական գործիչ լինելու համար, պէտք է յօդուածներ հրատարակէ լրագիրներում, նրա հասկացողութեամբ այդ է նշանակում գործել և ինչպէս տեսնում ենք, ինքն էլ է սկսել գործել։ Այժմ մի փոքր ուշադրութիւն, ընթերցող, յօդուածի այն կէտի վրա, որտեղ Կ-եանցը խօսում է ուսումը աւարտած գիմնազիստի վրա։ Յօդուածի այդ երեսի տեղը կարդալուց, կամայ ակամայ կարծում ես, որ այդ մարդը շատ ցաւում և ափսոսում է, որ ազատվել է գիմնազիական «մունդիրից» և ախ ու վախով է մտաբերում նրա պսպղուն կոճակները, կարծես նա ափսոսում է, որ ուսանողը ազատ է, նա ափսոսում է, որ ուսանողին արդեօք չը կայ իր ուզածն անել, վերջապէս ազատ չունէ քաշել, այլ լինի միշտ «կօնտրօլի», միշտ հսկողութեան տակ, չունենայ ո՛չ կամք, ո՛չ ցանկութիւն, այլ նստէ, վեր կենայ, ուտէ, խմէ, խօսէ զանգակով և ամեն անգամ դրա համար կանօններ փնտռէ։ Ահա, թէ ինչ է ասում Կ-եանցը. «Թէև ուսանողական կանօնների մէջ առված է որ ուսանողի առաջին պարտականութիւնն է ճշդութեամբ յաճախել լէկցիաները (դասախօսութիւնները), բայց այս կէտը շատ անգամ մնում տառ է մնում և ուսանողը բոլորովին կօնտրօլ չունենալով իր վրա, գործում է ամեն բան ինչպէս կամենում է»։ Ինչպէս երեւում է, Կ-եանցը շատ է սիրում հրամաններ կատարել։ Գուցէ Կ-եանցը շատ էլ ափսոսում լինի, որ կոմս Տօլստօյը այժմ չը կայ։ Իսկ ինչ վերաբերում է ուսանողաց «ամբողջ գիշեր թատրօնում, տրակտիրում և այլ այսպիսի զանազան հասարակական տեղերում անցնելուն» ես կասեմ, որ դրա համար «դրամ» է հարկաւոր։ Այդ դուք գիտէք, թէ ոչ։ Թէ կարծում էք, որ ուսանողները անփող են գնում։ Միթէ չը գիտէք, որ ուսանողը հազիւ հազ կարողանում է կառավարվել իր ստացած 25—35 ր. ամսականով, ուր մնաց, որ նա թատրօններ գնայ։ Իսկ թէ ամիսը մի կամ երկու անգամ, իրան զրկելով կերակուրից, կամենում է մի փոքր մտաւորական զուարճութիւն ստանալ, այդ, կարծեմ, մինչև անգամ ամենաբթամիտ և անկիրթ մարդն էլ կանէ, որ չէ հասկանում մտաւոր զուարճութեան նշանակութիւնը։ Իսկ թէ ուսանողը անցնում է ամբողջ գիշերներ տրակտիրներում, ինչպէս ասում է Կ-եանցը, այդ մի այնպիսի զրպարտութիւն է, որ չը գիտեմ, թէ ինչով բացատրեմ։ Ասացէք խնդրեմ, քանիսին էք ճանաչում, որ տրակտիրներում անցնում լինեն։ Ես, գոնեայ, երկրորդ տարին է այստեղ եմ, ոչ մէկին չեմ ճանաչում։

«Պարկեշտուհիների» մասին, ես կարճ կասեմ, որ Կ-եանցը չափազանցութեան է հասցրել։ Դրա մասին ես կարելի է խօսել, բայց անյարմար է։ Միայն թող ներվի ինձ հարցնել Կ-եանցին. այդ նա որտեղից գիտէ որ այդ նոյն իսկ «պարկեշտուհիները» մի տղամարդ որսալու մէջ, ինչպէս ինքն է ասում, «շատ հմուտ ու փորձված են»։

Վերջացնելով, կասեմ, որ իմ գլխաւոր նպատակն էր ոչ թէ պատասխանել Կ-եանցին, այլ փարատել ժողովրդի կասկածանքը, որ կարող էր ծնվել Կ-եանցի գրածները կարդալով։

Կ. Ս.

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

—

ԳԱՆՁԱԿԻՑ, պ. Իվան Կարագաղանեանցից ստացանք 60 րուբլ «Ժուրնալ դ՛Օրիանի» բաժանորդագրութիւն, հետեւեալ նամակով. «Ձեր վրա ունեմ ուղարկած «Ժուրնալ դ՛Օրիանի» համար 50 րուբլ, որի մասին տպված է արդէն «Մշակի» մէջ։ Այժմ ուղարկում եմ դարձեալ 60 րուբլ, որ միասին կանի 110 րուբլ։ Բաժանորդագրութիւնը շարունակվում է և նուիրատուների ցուցակը կուղարկեմ»։

—

ԱՐՄԱՒԻՐԻՑ ստացանք 3 րուբլ բաժանորդագին «Ժուրնալ դ՛Օրիանի» համար, պ. Շահան Շահանեանցից։

—

Ստացանք «Ժուրնալ դ՛Օրիանի» համար 4 ր. 15 կ. Նոր-Բայազէտի Ներքին-Ախտա գիւղից, պ. Գրիգոր Տէր-Անդրէասեանցից և նոյն լրագրի բաժանորդագին 8 րուբլ Ս. Պետերբուրգից, պ. Ցարութիւն Սարգսեանից։ Անցեալ 817 րուբլ գումարի հետ, կունենանք «Ժուրնալ դ՛Օրիանի» համար բաժանորդական գումար 892 րուբլ 15 կօպէկ։

—

Բէզալական դպրոցի հայ աշակերտները յայտնում են թէ ինչ նուէրներ ստացան իրանց գրադարանի համար այլ և այլ անձինքներից։ Կրկնում ենք որ այդ տեսակ լուրեր մեզ անհնարին է տպագրել «Մշակի» մէջ, որովհետև այն ժամանակ էլ տեղ չի մնայ որ և է յօդուածների համար։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՒՐՔԻԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

—

Թիւրքիայի ժամանակակից դրութեան մասին լրագիրների մէջ կարդում ենք հետեւեալ դատողութիւնները։ Թիւրքաց սուլթանների անձնական կառավարութիւնը, սուլթանի պալատականների տիրապետութիւնը, քաղաքական կեանքի բացակայութիւնը, կամայական վարչութեան անպատասխանատուութիւնը, սկզբունք դարձած ինքնիշխան կամայականութիւնը, այդ բոլորը հասցրեց Թիւրքիային այն դրութեանը, որ իր մէջ պարունակում է քայքայման և մահուան նշաններ։ Ոչինչով չը սահմանափակված թիւրքաց կառավարութիւնը կորցրեց իր ներքին և արտաքին նշանակութիւնը։ Չը նայելով իր արտաքին առերեւոյթին Թիւրքիային վիճակված է թշուառ և անզօր դրութիւն։

Թիւրքական կառավարութեան հին, անուղղելի մեղքերը, անհաշտութիւնը և վատութիւնը ներգործեցին պետական տնտեսութեան վրա։ Երկրի բնական հարստու-

---

առնել նմա պղիւանն արքունի որ ի Նինուէ... Եւ խուզեալ սորա զամենայն մատեանն, գտանէ մատեան մի հելլէն գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, (Մար Աբասը) վերնագիրն այսպիսի՝ Այս մատեան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյնն, որ ունի զբուն հնոյ և զնախնեացն բանս..... Ցայսմ մատենէ Մար Աբաս Կատինայ զմերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմութիւն հաւաստի, բերէ առ արքայ Վաղարշակ ի Մծբին յոյն և ասորի գրով... Առեալ (այս պատմութիւնը) Վաղարշակ առաջին իւրոյ գանձուն համարելով՝ դնէր յարքունիսն ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ և մասն ինչ ի քարձանի հրամայէ դրոշմել...

Դեռ ես Կատրմէր ուշադրութիւն է դարձնում այս պարագաների անյարմարութեանց վրա *)... Եւ եթէ նրա այս մասին արած առարկութիւնները հիմնաւոր չեն ամենը, այնու ամենայնիւ նրանցից մի քանիսը ծանրակշիռ են։ Հայոց պատմութեան մտադիր ընթերցանութիւնից դիւրաւ երեւում է, որ Խորենացին սխալվել է իր աղբիւրի վերաբերմամբ։ Խորենացու ճշդութիւնը և արդարամտութիւնը ընդունում են մինչև անգամ նոքա, որոնք միանգամայն չեն մասնակցում նրա Մար-Աբասի վրա ունեցած վստահութեանը, այս պատճառաւ պ. Պատկանեանը իր հեռաւոր մեկնութեանց մէջ պատսպարում է Խորենացուն և դիմում է անմիջապէս Մար-Աբասին։— Գրականական խարէութիւնը, գրում է պատկառելի հեղինակը,—ըստ մեծի մասին պահում է իր մէջ այնպիսի յատկանիշներ, որոնք ագան կամ անագան բացայայտում են նրա ինչ լինելը և յատուկ ինքը գինուորում է հետազօտողին պարզ ապացոյցներով իր դէմ։ Դատապարտելով Մար-Աբասին իր կեղծութեան պատճառով, մենք կաշխատենք հէնց իր խօսքերում գտնել հաստատութիւն մեր կարծիքին։ Ուշադրութիւն դարձնենք, վերը առաջ բերած հատուածի, հետեւեալ կէտերի վրա։

1) Թէ Մար-Աբաս Կատինան, ասորի գիտնականը, 150 տարի Քրիստոսից առաջ է եղել աշխարհում, որովհետեւ սա ձեռացնում է իրան ժամանակակից Արշակ մեծին, ուրեմն՝ Միհրդատ I-ին, որը եղել է այն ժամանակներում։

2) Թէ նա աշխատասիրել է այն հաւաստի գրուածքներով, որոնք գտնվում էին Նինուէի դիւանում։

3) Թէ նա գտել է այս դիւանում մի գիրք հետեւեալ վերնագրով։ Այս մատեան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյնն, որ ունի զբուն հնոյ և զնախնեացն բանս—

4) Թէ Մար-Աբասը քաղուածքներ է արել նրանից յունաց և ասորի լեզուներով և բերել է Վաղարշակին, որը հրամայել է այս հատուածներից մի մասը քանդակել արձանի վրա, և

5) Թէ առաւել քան երկու հազար տարի մեզանից առաջ բուն Հայաստանում չը կային պատմական շարագրութիւններ նրա հնագոյն անցքերի վրա, և սրանց ստանալու համար հարկաւոր է եղել ուղարկել ասորի գիտնականին Նինուէի դիւանը։

Քննողութեան առնենք այն կէտերը և տեսնենք սրանց ամեն մէկը արդեօք չէ բովանդակում իր մէջ այնպիսի հանգամանքներ, որոնք կասկածանք են պատճառում, և ամենի մէջ ի միասին— այնքան անդէպաց և ժամանակագրական խոտորումների գումարումն, որ մենք իրաւունք ունենանք տալ Մար-Աբասին—կամ այն հեղինակին, որը նուիրել է հեղինակութիւնը վերջինին—խարդաւանիչ անունը...

Նինուէի դիւանը արդարև եղել է, բայց ոչ II այլ VII դարում Քս. ա.... Աշուր-բան-ապալի (Սարդանապալ) (668—647—628 Ք. ա.) մահից յետ սկսում են իրանց կործանիչ արշաւանքները սկիւթացիք։ Սրանցից յետոյ շուտով Կիակսարը տալիս է վերջին հարուածը Նինուէին, որը իր աւերակների տակից էլ բնաւ չէ վերանորոգվում... Փոքր առ փոքր այս աւերակներն էլ ծածկվում են փոշիով և արդէն IV—V դարերում Ք. ա. Նինուէի անունը անհետանում է. որպէս գոյութիւն ունեցող մի քաղաքի անուն, չէ յիշվում նա ոչ մի պատմագրից։ Ենթադրենք անգամ երկու անկարելութիւն. նախ՝ թէ Մար-Աբասը մի որ և է ճանապարհով եղել է այն դիւանում, և երկրորդ՝ ասենք թէ նա ծանօթ էր բևեռագրերի ընթերցանութեան հետ։ Եթէ այդպէս է, այն ժամանակ մենք իրաւունք ունենք սպասելու նրանից այնպիսի տեղեկութիւններ, որք պիտի համաձայն լինէին գոնէ մօտաւորապէս այն նորագոյն տեղեկութիւնների հետ, որք ստացվում են այժմ բուն ասորեստանեացի դիւանական հաւաստիքի վերծանութիւններիցը։ Բայց այս ակնկալեալ արգասիքի տեղ՝ հէնց նոյն իսկ Ասորեստանի պատմութեան վերաբերմամբ՝ մենք ինչ ենք գտնում... Զարմանալի և շատ դիպուածներում բառ առ բառ համաձայնութիւն Կտեսիասի պատմածների հետ... Կրկին կասկած է ձգում մեր սիրտը Նինուէի դիւանում պարապող պատմաբանը... Այն, ինչ որ պատմում է մեզ Մար-Աբասը, ի հարկէ բաց առնելով հայոց պատմութիւնը, 80 տարի Աղեքսանդրից և 230 տարի նոյն իսկ Մար-Աբասից առաջ յայտնի է, ամբողջ ընթերցող յունաց աշխարհին։

Հաւանական է, Մար-Աբասը կամեցել է տալ իր կեղծ աղբիւրին մեծարոյ հեղինակական ծագում, ինչպէս արել է մի ժամանակ Բերօզ, և ահա նա տառ առ տառ կրկնում է այն, ինչ որ ասած էր Բերօզի գրքի վերաբերութեամբ՝ այս մատեան (այսինքն Մար-Աբասի աղբիւրը) հրամանաւ Աղեքսանդրի ի քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյնն...

Այս է պատճառը որ այս գիրքը լոյս է տեսնում առանց անունի՝ վերոյիշեալ մի օտարոտի վերնագրով... կարելի՞ է եզրակացնել թէ այն գիրքը, որի վրա ուշադրութիւն է դարձնում Աղեքսանդրը և որը հրամայում է թարգմանել յունարէն, մնաց անյայտ ամբողջ 800 տարի նոյն իսկ յունաց և միայն Խորենացին դարձրեց իր ուշադրութիւնը նրա վրա... Ակներև է, որ այս գիրքը ի հնումն չէ եղել գրված, այլ Մ. Խորենացուն մօտաւոր ժամանակներում և նրա հեղինակը վերագրել է մի ինչ Մար-Աբասին մեծն Արշակի ժամանակակցին։ Այն ժամանակներում անգամ (Խորենացուց փոքր ինչ առաջ) այս մատեանը իր չնչին բովանդակութեամբ և անքննողական մեկնութեամբը ոչ մի բարեմիտ մարդի ուշադրութիւնը չէ դարձնում իր վրա, իսկ Խորենացուն կաշառել է միայն նրանով, որ Հայաստանի պատմութեանն է վերաբերել, որի վրա երբէք ոչինչ չէ եղել գրված... Մովսէս Խորենացու համար հանգամանքները այնպէս էին կարգվել, որ սա ստիպված է եղել որտեղից էլ որ լինէր ստեղծել Հայաստանի պատմութիւնը։ Ցարգանքով վերաբերվելով ամենայն գրականական աշխատանքին, ի բնուստ բարեխիղճ Մով-

---

*) S. Quatremère—Observation sur la ville de Ninive, troisiéme article ի Journal de Savants, 1850, P. 365.
Աւելորդ չի լինի եթէ մտաբերենք անենք նմանապէս Ֆրերէին Fréret.—De l'année armenienne, t. XII, p. 207—208).

թիւնը և բնակիչների ողորմելի միջոցները մշտապէս եղել են կանոնաւոր յափշտակութեան առարկայ։ Սուլթանների բազմաթիւ ամենաբարեմիտ հրամանները նախատել են Թիւրք հաշուակիր աստիճանաւորների պակասութիւնները, Թուլութիւնները և զեղծումները, բազմաթիւ օրէնքներ են հրատարակված, որոնք պահանջել են ազնուութեամբ և արդարութեամբ վերաբերվել պետութեան գործերին և կայքերին, բայց այդ հրամանները և օրէնքները մնացել են առանց հետևանքների, գուցէ ուղղել են մի քանի աննշան պակասութիւններ, բայց թողել են առանց փոփոխման հասարակական նշանաւոր չարիքները։

'Ի զուր կը լինի խօսել օրէնքների մասին այնտեղ, ուր տիրապետում է Թիւրքական ինքնիշխանութիւնը։ Ի զուր է խօսել վարչութեան անդամների ազնուութեան մասին, քանի որ նրանց ընտրութիւնը հաբեմից է կախված։ 'Ի զուր է յիշեցնել պալատականներին լաւ վարչութեան պարտականութիւնները, քանի որ նրանք միջոց ունեն զեղծել ամեն տեսակ օրէնքներ և իրաւունքներ իրանց շահերի համեմատ, չը թողլ տալ քննութիւն կամ վերահսկողութիւնը հետաքրքրված բնակիչների կողմից։

Եթէ հաւաքվէին սուլթաններից զանազան ժամանակներում, մանաւանդ Ղրիմի պատերազմից յետոյ հրատարակված հրամանները և կարգադրութիւնները, նրանք գեղեցիկ օրէնքների և նախագծերի մի ժողովածու կը կազմէին, այնպիսի մի ժողովածու, որ թղթի վրա շատ լաւ է, բայց գործնական կեանքի համար ապարդիւն։

Թիւրք կառավարիչները և դիպլոմատները իրանց ամբողջ ուշադրութիւնը միշտ դարձրել են արտաքին զօրութեան վրա։ Նրանք հոգացել են զօրքերի թիւը շատացնելու համար և ահագին գումարներ են ծախսել Կրուպպի ու այլ գործարանների զէնքեր ձեռք բերելու համար։ Սուլթան Աբդուլ-Ազիզ անդադար պատուիրում էր իր համար թանգագին զրահակիր նաւեր և այդ խաղալիքները, լողալով Բոսփորի ջրերի մէջ, զբաղեցնում էին Թիւրք միապետին։ Բայց Ֆիզիկական ոյժի գործիքները չեն ապահովում քաղաքական սկզբունքներից զուրկ պետական կազմակերպութիւնը։ Այդ ճշմարտութիւնը Թիւրքիան շատ անգամ իր վրա փորձել է։ Սրով պահպանվող իշխանութիւնը՝ սրով էլ կը կործանվի։

Թիւրքաց այժմեան կայսրութիւնը ներկայումս մի թոյլ ստուեր է այն բանի, ինչ որ նա եղել է իր պատերազմական զարգացման ժամանակ։ Արտաքին անաջողութիւնները քրիստոնեայ պետութիւնների հետ ունեցած պատերազմների ժամանակ ցոյց տուին Թիւրքիայի ներքին անկարգութիւնները և մեռելութիւնը։ Ֆիզիքական ոյժի նշանակութիւնը անհետացաւ, չը գտնելով բարոյական հիմունքներ։ Թիւրքիայի հպատակ ժողովրդները սկսեցին նրանից անջատվել, զգելով իրանցից Թիւրքական բռնաւոր և անմիտ կառավարութեան լուծը։ Պետական շինութիւնը սկսեց քայքայվել, չունենալով ներքին բարոյականացնող և հաշտեցնող սկզբունքներ։ Թիւրքաց պետական կազմակերպութեան և ժողովրդի պահանջների մէջ անանցնելի վէճ բացվեցաւ, որ ոչինչով չէր կարելի լցնել։ Թիւրքերը պէտք է պատասխան տային իրանց անկարգ տիրապետութեան համար Բալկանեան թերակղզու վրա. դրա համար նրանք պէտք է վճարեն իրանց քաղաքական կուրութով։ Նրանք արևելեան հանգստութեամբ հպատակվում են պատմութեան դատավճռին. Նրանք հնձում են այն, ինչ որ ցանել են։

„Բարձր և փայլուն“ Դուռը այժմ ստիպված է վճարել իր պարտքերը, որոնք սուլթանների փառասիրութեան հետևանքներ են։ Կ. Պօլսի մէջ կատարվում են բանակցութիւններ Թիւրքիայի բազմաթիւ եւրոպական պարտատէրերի հետ, որոնց պահանջները հասնում են մի քանի միլիարդի։ Թիւրքաց կառավարութիւնը անկարող եղաւ իր պարտքերի տոկոսները վճարել և 1875 թուականի նոյեմբերին դադարեցրեց վըճարները։ Իրական սնանկութիւնը պաշտօնական ձև ստացաւ։ Թիւրքաց գանձարանի պէտքերին բաւականութիւն տալու համար տպվում էին „կայմէներ“, բայց այդ թղթերը չէին կարող դրամական նշաններ համարվել, նրանք կորցրին իրանց նշանակութիւնը և նրանց կուրսը սաստիկ ընկաւ։ Ֆինանսական ցաւը փառ բնաւորութիւն ստացաւ։ Ցափշտակիչ իշխանութեան կամայականութեանը ենթարկված Թիւրք ազգաբնակութիւնը ոսկէ ձու դնող հաւին նմանեցաւ։ Վարչական անձանց ջանքերի շնորհիւ ժողովրդական բարօրութեան աղբիւրները ցամաքեցին։ Իսկ այն տեղերում, ուր երկիրը դեռ ևս միջոցներ ունի, այդ միջոցները անհետանում են կարգապահութեան և արդարութեան բացակայութեան պատճառով։ Սուլթանի խորհրդատուները վճռել են հանգստացնել Եւրօպայի պարտատէրերին, որպէս զի կարողանան նորից ձեռք բերել եւրօպական բօրսաների հաւատարմութիւնը։ Թիւրքաց տոկոսաբեր թղթերի տէր անգլիացիները և ֆրանսիացիները իրանց կառավարութիւնների օգնութեամբ մի մասնաժողով են կազմել Կ. Պօլսի մէջ Բ. Դրան հետ բանակցելու համար։ Թիւրքիայի պետական մուտքերը առաջարկվում են իբրև ապահովութիւն եւրօպացի վաշխառուներին։ Մինչև անգամ այնպիսի մուտքը, ինչպէս բօլգարական հարկը, նըշանակվում էր այդ մարդկերանց գրպանները լցնելու համար։ Բարձրացաւ մի շատ բնական հարց. արդեօք իրաւացի է, որ Թիւրքաց նախկին հպատակները վճարեն սուլթանների պարտքերը և բօրսային աֆերիստների հարկատուներ դառնան։ Արդեօք իրաւացի՞ է պահանջել, որ բալկանեան երկրների բնակիչները տան իրանց կայքի մի մասը սուլթան Աբդուլ-Ազիզի պարտքերը ծածկելու համար։ Ճշմարիտ է զանազան ժամանակներում արված փոխառութիւնները ապահոված են պետական մուտքերի զանազան աղբիւրներով, բայց պետական կայքի և մուտքերի վրա դնելու այդ ձևը մի սխալ գործադրութիւն է մասնաւոր տնտեսութեան։ Ժողովրդից հարկ վերցնելը արդարանում է միմիայն նրանով, որ ստացված դրամը պէտք է գործադրվի պետական ընդհանուր պէտքերի համար։ Հարկերը համեմատվում են այդ պէտքերի հետ և նրանցից բարձր չեն կարող լինել առանց վտանգաւոր լինելու կառավարութեան համար։ Ժողովուրդը պէտք է վճարէ իր զանազան շահերի պաշտպանութեան համար։ Բայց եթէ ժողովրդից ստացված հարկը չէ գործածվում նրա ապահովութիւնը և հանգստութիւնը պաշտպանելու համար, այլ բոլորովին ուրիշ նըպատակների է ծառայում, այն ժամանակ հարկատուութիւնը կորցնում է իր գոյութեան իրաւունքը և դառնում է մի հարստահարութիւն, որ անպատուութիւն է բերում պետական իշխանութեան և սպանում է նրա հեղինակութիւնը։ Երբ պետութեան մուտքերը դրաւ են տրվում մասնաւոր անձանց, կառավարութիւնը միջոց չէ ունենում պետական գործերը կանոնաւոր կարգադրել և չէ կարողանում կատարել իր տարրական պարտականութիւնները։ Իշխանութիւնը անկարող է ժողովրդին լաւ կառավարել, եթէ այդ գործի համար նշանակված միջոցներով պէտք է ծածկվեն սուլթանների պարտքերը։ Բօլգարական իշխանութիւնը իւրաքանչիւր տարի կարող էր վճարել Բ. Դրանը յայտնի գումար իբրև հարկ իրան հովանաւորելու և պաշտպանելու համար, բայց նա իրաւունք ունի հրաժարվել այդ գումարը վճարելուց, եթէ նրանցով պարտքեր պէտք է տրվեն և եթէ Բօլգարիան չէ կարող ստանալ պայմանաւորված պաշտպանութիւնը և ապահովութիւնը։ Ռուսաց պատերազմական ծախսերի պահանջը շատ յարմար ժամանակ կատարվեցաւ և արգելեց ֆինանսական այդ համաձայնութեանը, որից իրանք Թիւրքերն էլ ամաչում են։ Թիւրքաց կառավարութիւնը կամենում է վերջացնել իր հաշիւները եւրօպական պարտատէրերի հետ գուցէ հէնց այն պատճառով, որ ինքն էլ չէ հաւատում իր ապագային Եւրօպայի մէջ։

սէսը չէր կարող ինքը յօրինել պատմութիւնը առանց աղբիւրի, առանց մի ականատես հեղինակութեան, մէկ խօսքով առանց մի ձեռագիր գրքի... Բայց մի անգամ գտնելով այսպիսի մի գիրք, հիացած, ողջագուրում է նրան, պատրանքներից զերծ աչքով չէ նայում նրա վրա, չէ քննադատում նրան, նա գտաւ այն գիրքը, որը մեծ դժուարութիւններից է նրան հանում։ Խորենացուն առաջարկում են գրելու Հայաստանի պատմութիւնը, բայց նա չունի մի որ և է աղբիւր, իսկ բերանից բերան անցնող աւանդութիւններին չէ հաւատում, անուանելով նըրանց անհեթեթ բանք։ Ընդհակառակն պատահելով հարկաւոր գրքին, որը պակված է հրապուրիչ վերնագրով ու նուիրական վաղնջականութեամբ, նա համարձակ և միանգամայն հաւատ է ընծայում նրան...

Խորենացու պատմութեան առաջին գիրքը հիմնովին ուսումնասիրելուց յետոյ դժուար չէ գալ այն եզրակացութեան, թէ Մար-Աբասը յօրինել է Հայաստանի պատմութիւնը, քաղելով նրա բովանդակութիւնը Հայաստանի աւանդութիւններից, սոսնձելով և յարմարացնելով Կտեսիասի առաջաւոր Ասիայի պատմութեան շրջանակներին, որը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ նոյնպէս աւանդութիւնների և առասպելների արգասիք։ Նոյն իսկ պաղածնութեան համար Մար-Աբասը նախնիք է որոնում և չը գտնելով պատեհագոյնը, նա հաւատացնում է ընթերցողին թէ ինքը չէ յօրինողը, այլ արտագրել է մի մատեանից, որը Աղէքսանդրի հրամանով է եղել թարգմանված... Մի ուրիշ տեղ (գր. ա. գլ. XIV) նա իր աղբիւրը անուանում է Թագաւորաց մատեան, — այս ձևն ու ոճը մատնում է մեզ Կտեսիասի մի տեղը (Diod. II XXXII)... Մար-Աբասի փոխառական կախումն Կտեսիասից ակներև է...

Հայերի քրիստոնէութիւն ընդունած ժամանակից սկսած մինչև հինգերորդ դարի սկիզբը — ահա այն ժամանակաշրջան հարկաւոր է համարել, երբ ամբողջ Հայաստանում տիրապետում էր ասորի գրականութիւնը, դեռ ևս III դարում Բարդեսան գրում է Հայաստանի պատմութիւնը, որի հատուածները պահվել են Խորենացու գրքումը. քրիստոնէութեան ժամանակ ասորի Զենոբը ասորի լեզուով գրում է հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելու պատմութիւնը... Այսպիսի հանգամանքներում զարմանալի չէ, եթէ մի ինչ գիտնական ասորու խելքին մտել է Հայաստանի ամբողջ պատմութիւնը գրելու։ Մար-Աբասի գործած խեղաթիւրութիւնը միայնակ չէ ասորի գրականութիւնում. նոյն իսկ Խորենացին, որ հաւատ է ընծայել Մար-Աբասի յառաջաբանին, նոյն վստահութեամբ վերաբերվել է և մի ուրիշ երկասիրողին, որը իր վերջաբանութիւնում ժամանակակից է անուանում իրան Եդեսիայի Աբգարին և փրկչին. մեր խօսքը Լաբուբնի կամ Լիրուբնի վրա է, որը արտագրողի սխալմամբ Խորենացու պատմութիւնում Ղերուբնայ է անուանած՝ «Ղերուբնայ որդի Ափշադարայ դպրի գրեաց զամենայն գործս, որ ինչ յաւուրս Աբգարու և Սանատրկոյ. և եդ ի դիւանին Եդեսիայ»։ Բայց այժմ յայտնի է, որ առ վաղ քան երրորդ դարը չէր կարող գրվել և հեղինակը ունեցել է իր պատճառները խարդաւանելու իր բարեպաշտ ընթերցողներին։

Վերևը մենք ասացինք թէ Մար-Աբասի գիրքը ոչ ոք չէ կարդացել բացի Խորենացուց... Սեբէոսի գրքի առաջ *) մենք կը կրկնենք նոյնը, բայց հետևեալ պայմանով՝ ոչ ոք, իրաւ է, այնպէս քաղուածներ չէ արել Մար-Աբասից, ինչպէս անում է Խորենացին, բայց Սեբէոսի գրքից երևում է, որ այս վերջինն էլ քաղուածներ է անում Մար-Աբասից, տալով նրան Մարաբայ Մծուրնացի փիլիսոփայ անունը։ Այն խօսքերը, որոնցով ծանօթացնում է նա մեզ այս գրքի հետ, նոր լոյս են ձգում Մար-Աբասի, նոյնպէս և նրա ժամանակի վրա... «Ընդ հայելով, պատմում է Սեբէոսը, — ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, զոր եգիտ դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծբին քաղաքի՝ յապարանսն Սանատրուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն։»

«Բանզի գտիսս տաճարին այնորիկ խնդրեալ ի դուռն արքային պարսից և բացեալ զաւերածն վասն սեանցն ըստ գլխոյն արձանագրին դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն հայոց և պարթևաց. յունարէն դըպրութեամբ. զոր իմ գտեալ ի Միջագետս՝ ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ գրուցակարգել. քանզի այսու ունէր վերնագիրն այսպէս»

«Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ առեալ ի դիւանէ արքունի, զոր փոքր մի և ապա յիւրում տեղւոջն տեսցես զպատճէնն *)»։

Սեբէոսի հեռաւոր պատմութիւնից մենք համոզվում ենք, որ Խորենացու Մար-Աբաս Կատինան Սեբէոսի՝ Մծուրնացի փիլիսոփայ Մարաբայն է։ Ի՞նչ է դուրս գալիս Խորենացուց մենք գիտենք, որ Նինուէից բերած պատմութեան մի մասը Վաղարշակն է քանդակել տալի արձանի վրա Մծբին քաղաքում, իսկ Սեբէոսի պատմածումը մենք պատահում ենք այն մարդին, որը կարդացել է և արտագրել է այս արձանի վրա գրած պատմութիւնը... Բացի այդ՝ Սեբէոսի կարծիքով այս արձանը գրուել է 500 տարի ուշ, քան Խորենացու մատնացոյց արած ժամանակը, որովհետև նա վերագրում է այդ գործը Տրդատին և նրա ոչ պակաս յայտնի քարտուղար Ագաթանգեղոսին, որք եղել են III դարի վերջերում և IV դարի սկզբում... Այսպէս, մենք հասանք այն կէտին, որտեղ կարելի է անել միայն մի ենթադրութիւն, որը կարողանայ համաձայնել Մար-Աբասի վրա մեր ասածները Սեբէոսի հատուածի հետ։ Այս ենթադրութիւնը հետևեալն է. Մար-Աբասը (կամ նա, ով վարագուրվում է այս անունով), III—IV դարուց ասորի գիտնականը, պատահմամբ եղել է Սեբէոսի յիշած աւերակները փորելուց և արտագրել է այն արձանագրութիւնը, որը պարունակում էր Հայաստանի դիւցազնական պատմութիւնը։ Այս արձանագրութիւնի պատճէններից մէկը ընկնում է և Սեբէոսի ձեռը։ Նոյն իսկ արձանագրութիւնը միտք է տալի Մար-Աբասին կեղծագրելու աւելի ընդարձակ և աւելի կարգաւորեալ Հայաստանի պատմութիւն...

Հետևեալ նամակում կը խօսենք հայոց հին պատմական աւանդութիւնների հետազօտութեանց վրա, որ անում է պատկառելի պրոֆեսորը իր երկասիրութեան երրորդ գլխումը։

Գաբ. Եազուբեան

*) Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն և սկիզբն Նորագիւտ պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյ. Ս-պ. 1879.

*) Տես պատմ. Վարդանանց, տպ. ի Վիեննա, եր. 31, 35.